

УДК 811.161.2:367.622:[81'374.2:81'38] Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.140-144

Валентина Юносова

Бердянський державний педагогічний університет

ВАРІАНТНІ РОДОВІ ФОРМИ ЗАПОЗИЧЕНИХ ІМЕННИКІВ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА (на матеріалі «Українського стилістичного словника»)

У статті проаналізовано варіантні родові форми іменників іншомовного походження в праці Івана Огієнка «Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (Львів, 1924) та виявлено основні тенденції в їхньому вживанні на сучасному етапі розвитку української мови.

Ключові слова: варіант, граматична категорія роду, запозичені іменники, мовна тенденція, вплив.

В українській мові досить відоме явище хитання в належності іменників до того чи того граматичного роду. Велика кількість таких варіантних пар припадає на запозичення з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов: *арабеск* – *арабеска*, *бакенбард* – *бакенбарда*, *клавіш* – *клавіша*, *манер* – *манера*, *манжет* – *манжета*, *салат* – *салата* [7, с.57-58]. Частина таких варіантів має давнє походження, більшість – це пізніші утворення. Не завжди обидва родові варіанти абсолютно однаково вживаються в українській мові. Зазвичай за кожним із них закріплюється певна стилістична функція, що знаходить відбиття в лексикографічних виданнях різних років. Особливості функціонування паралельних родових форм іменників засвідчують численні мовознавчі праці (І. Білодід, О. Волох, М. Жовтобрюх, В. Горпинич, І. Матвіяс, О. Тараненко та ін.). В останні десятиріччя спостерігається тенденція до актуалізації в українській мові тих варіантів, що раніше вважалися рідкісними, архаїчними або діалектними. Іван Огієнко писав: «Розуміти правильно життя мови можна тільки тоді, коли будемо знати історію її» [5, с.7]. Саме це й зумовило вибір теми дослідження.

Мета нашої статті – виявити варіантні родові форми іменників іншомовного походження в праці Івана Огієнка «Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (Львів, 1924) та простежити основні тенденції в їхньому вживанні на сучасному етапі розвитку української мови.

У передмові до словника І. Огієнко зауважив, що внаслідок певних історично-політичних причин літературні мови Великої України та Галичини значно відрізняються, тож укладання словника спричинене бажанням автора полегшити процес утворення спільної загальноукраїнської літературної мови. Саме тому в праці представлено багато родових варіантів іменників іншомовного походження, які мали різні форми в західній та східній частинах України.

Передусім виділяємо варіанти, які в словнику подано як рівнозначні (тут і далі правопис оригінальний): *алькова* – *альков*, *вазелин* – *вазеліна*, *вірша* – *віри*, *вуаль* (ч.р. або ж.р.), *катафалк* – *катафалка*, *міязма* – *міязм*, *молекул* – *молекула*, *монопол* (ч.р.) – *монополія* (ж.р.), *олій* – *олія*, *оркестр* – *оркестра*, *ратуш* (ч.р.) – *ратуша* (ж.р.), *рояль-я* (ч.р.) – *рояль*, *-і* (ж.р.), *фазис* – *фаза*, *фарс* – *фарса*, *фильма* (ж.р.) – *фильм* (ч.р.), *форс* – *форса*.

У словнику наявні варіанти, один з яких має позначку як такий, що вживається рідше: *атака* – рідко *атак*, *вакансія* – рідко *ваканс*, *генезис* – часом *ге-*

неза, комода – рідко *комод*, *літра* – інколи *літр*, *метод* – рідше *метода*, *парасоля* – рідше *парасоль* (ч.р.), *цукерка* – часом *цукерок*, *шпалера* – рідко *шпалір*.

У сучасному слововжитку кількість родових варіантів значно зменшилася. Зокрема, вживаються тільки в чоловічому роді такі іменники: *альков*, *вазелін*, *катафалк*, *парасоль*, *рояль*, *фарс*, *фільм*, *форс*; лише в жіночому роді – *атака*, *вакансія*, *молекула*, *монополія*, *олія*, *ратуша*.

Деякі варіанти засвідчені в сучасних лексикографічних виданнях, але були позначок щодо обмеженого вживання: *вірш* – *вірша* (заст.), *вуаль* (ж.р.) – рідко ч.р., *оркестр* – *оркестра* (заст.), *фаза* – *фазис* (рідко), *шпалера* – *шпалір* (заст.). Лише іменник *цукерок*, який раніше вживався рідше, ніж його варіант жіночого роду, нині зафіксований як цілком рівнозначний.

На думку І. Огієнка, кожен народ утворив своє розрізнення родів згідно з власним філософсько-поетичним поглядом на природу. Чужі слова набувають роду відповідно до закінчення, незважаючи на те, якого роду вони були в своїй мові, звідки перейшли. Це споконвічний закон нашої мови [5, с.483]. Відомо, що тривалий час українська мова запозичувала слова із західноєвропейських мов через польську або російську мову, в яких вони по-різному засвоювалися щодо граматичного роду. Це і спричинило появу родових варіантів. Так, форми *апогей*, *мавзолей*, *санаторій*, що відповідають грецьким та латинським джерелам, засвоєні нашою мовою безпосередньо з грецької і латинської мов або через російську мову. Форми *апогея*, *мавзолея*, *санаторія* з'явилися через посередництво польської мови [7, с.57]. Характерною ознакою польської мови, зазначає І. Огієнко, є те, що багато запозичених іменників у ній набули закінчення *-а*, тобто належать до жіночого роду. У західній частині України, особливо в Галичині, під впливом польської мови ці іменники також набули жіночого роду. Тому велику кількість у словнику складають варіанти з указівкою на їхнє територіальне вживання: першим подано слово, що вживають на Великій Україні, друге – в Галичині: *аналіз* – *аналіза*, *анекдот* – *анекдота*, *анилін* – *аниліна*, *бар'єр* – *бар'єра*, *бензин* – *бензина*, *гипноз* – *гипноза*, *глицерин* – *глицерина*, *грот* – *грота*, *девiз* – *девiза*, *диспут* – *диспута*, *діягноз* – *діягноза*, *екстаз* – *екстаза*, *еліпс* – *еліпса*, *етикет* – *етикета*, *каскад* – *каскада*, *клас* – *кляса*, *контроль* – *контроля*, *кризис* – *криза*, *кринолін* – *криноліна*, *курсив* – *курсива*, *маргарин* – *маргарина*, *мармелад* – *мармелада*, *маршрут* – *маршрута*, *мигрень* – *мигрена*, *наркоз* – *наркоза*, *оазис* або *оаз* – *оаза*, *парафин* – *парафіна*, *період* – *періода*, *психоз* – *психоза*, *рафинад* – *рафинада*, *редут* – *редута*, *рецепт* – *рецепта*, *рецидив* – *рецидива*, *сатин* – *сатина*, *симбіоз* – *симбіоза*, *сюрприз* – *сюрприза*, *тариф* – *тарифа*, *тезис* – *теза*, *трофей* – *трофея*, *фазис* – *фаза*, *фасад* – *фасада*, *фенацетин* – *фенацетина*, *флот* – *фльота*, *шарф* – *шарфа*.

Пізніше форми жіночого роду поширилися й на інші території України. Іван Огієнко в часопису «Рідна мова» зауважував: «Дуже багато чужих слів прийняли в нашій мові закінчення *-а*, цебто стали словами жіночого роду (в російській мові вони звичайного цього *-а* не мають, цебто роду чоловічого), наприклад: *адреса*, *база*, *бензина*, *візита*, *гипноза*, *девiза*, *діягноза*, *екстаза*, *еліпса*, *етикета*, *желатина*, *оаза*, *папіроса*, *парада*, *прогноза*, *психоза*, *синтеза*, *синтакса* і т.ін.» [4, с.425]. О. Синявський також зараховував чимало слів іншомовного походження до жіночого роду: *анекдота*, *кляса*, *криза*, *синтакса*, *фльота* тощо [6, с.47].

У 1928 році після декількох років наполегливої праці вчених і тривалих дискусій було опубліковано «Український правопис», який став першою спробою «сформувати єдиний, соборний орфографічний кодекс для народу, віками розділеного й гнобленого чужими державами, етносу, літературна мова якого не могла розвивати-

ся в нормальних умовах, зазнавала принижень, утисків, заборон» [3, с.22]. Проте вже 1933 року орфографічні норми (особливо в частині про правопис слів іншомовного походження) було змінено з політичних міркувань. У передмові до «Українського правопису» (1933 р.) зазначено: «...Правопис, ухвалений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами...» [9, с.4]. Відтоді іменники, які звичайно були жіночого роду із закінченням *-а*, стали належати до іменників чоловічого роду: *аналіз, бензин, генезис, елітс, клас, метод, оазис, оркестр, парад, прогноз, резерв, синтаксис, синтез* та ін. У наступних правописах (1946, 1960 рр.) встановлені 1933 року норми не змінювалися, а лексеми іншомовного походження подавалися окремим списком як іменники чоловічого роду.

Тож нині більшість іменників, які в праці І. Огієнка мають родові варіанти, належать до чоловічого роду: *аналіз, анекдот, анілін, бар'єр, бензин, гіпноз, гліцерин, грот, девіз, диспут, діагноз, екстаз, елітс, етикет, каскад, клас, контроль, кринолін, курсив, маргарин, мармелад, маршрут, наркоз, парафін, період, психоз, рафінад, редут, рецидив, сатин, симбіоз, сюрприз, тапиф, трофей, фасад, фенацетин, флот, шарж, шарф*.

Виятки становлять лише іменники грецького походження на *-зис/-за*. Останнім часом досить помітною є тенденція до активізації форм жіночого роду. Поряд з нормативними ще в радянський час формами *криза, теза, фаза* вживаються лексеми *тенеза, оаза*, хоча довгий час переважали форми *генезис, оазис* тощо.

Форми жіночого роду – *адреса, візита, оаза, санаторія* тощо – засвідчено творами Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Самійленка, а також вони фігурують у творах як радянських письменників (*оркестра, метода*) [2, с.28], так і в художній та публіцистичній літературі останніх десятиріч, що вказує на їх узвичаєність та неперервність уживання. Проте в лексикографічних виданнях вони ще й досі кваліфікуються як застарілі, рідко вживані, народнорозмовні тощо. Зокрема, форми іменників жіночого роду *вірша, метода, оркестра, парода, санаторія* «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [1] маркує як застарілі.

Оскільки українська мова довгий час перебувала під впливом російської, то в сучасній мовній практиці спостерігаємо «відштовхування від образу російської мови» [8, с.86], від слів, словоформ, які можуть нагадувати російські одиниці. Замість них вживаються ті форми, які не мають аналогів у російській мові: *зала, метода, оаза, оркестра* тощо. Тенденцію до вибору на користь форми жіночого роду спостерігаємо як у мові українських ЗМІ, так і в художній літературі: *Сесіюну залу накриває хвиля обуреного гулу* («Українська правда», 22.02.2017); Це три навчальні корпуси, ...спортивна та актовa **зали**, буфет («Високий замок», 24-30.07.2014); Три роки Катерина вдосконалювала **методу** («Газета по-українськи», 29.08.2008); ...ця земельна ділянка була своєюрідною зеленою **оазою**, адже на ній росло понад 200 дерев і кущів, що захищали узвіз від зсувів («Вечірній Київ», 04.04.2008); Рукотворна **оаза** неземної краси («Голос України», 28.08.2008); ...чи це було серйозніше і небезпечніше для країни явище – екзальтація, **екстаза** інфекції, яка вразила державу і сатаніє в ній як переможниця над природним українським імунітетом... («Селянська правда», 04.04.2008); Але нашим завданням не є аналізувати цю естетичну **синтезу**, яка, безумовно, панує в його творчості. Ми спробуємо радше устійнити тут суть і значення поезії в тому сенсі, як він їх розумів, і на підставі такої **аналізи** зробити деякі висновки («Сучасність», 1995. – №5); Чи дочекаємося української **синтези**? («День», 14.12.2017); На представлення його книги «Україна – повер-

нення історії. **Генеза** сучасного підручника» зібралось багато науковців, студентів та пересічних запоріжців («День», 28.10.2016); **Зала** гула, всім було запропоновано вийти; – *Коли бажаєте*, – сказав гордо Климентій, – *прочитаю вам віршу про ченців...* (В. Шевчук); **Оркестра** невидимців суне по радіусу крижаному (В. Неборак); **Наша місцева апокالیпса** почалася не так вже й давно – у вересні тридцять дев'ятого року; *Ще ходиш попідтинню в городян, і віршею вінишеш, і ночуєш на теплій лаві, та не спиш; А восени упав з неба миршавий ілюзіоніста; Скоро, вже скоро з'їдуться шановні гості у відкритих автах і мисливська оркестра зустріне їх сурмами та тудумбасами, Хомський; Коли я, як ви кажете, в небесах, мені на думку приходить лишень, чи досить бензину і який є напрямок вітру; Зізнаюся щиро, я ледь уникнув спокуси спершу містифікувати вас, ледь осучаснивши лексику і синтаксу, замінивши минулий час теперішнім...; ... теплої води, ясна річ, нема, зате з якогось дива шмат мила пристарали – вища кляса!* (Ю. Андрухович); *...два рази клуб горів, бо не було бензину, щоби по-жарники води привезли – й нічого, світ без клубу не завалився* (М. Матіос); *А там, запевнила Неля, зарплата – перша кляса* (Л. Дереш).

Сьогодні багато носіїв української мови не знає, що раніше ці та інші згадані лексеми іншомовного походження були жіночого роду. Здебільшого вони вживалися в загальнолітературній мові до початку 30-х рр. та в західноукраїнській практиці і в мові діаспори переважно під впливом польської мови [8, с.86].

У мовознавстві тривають дискусії щодо актуалізації форм жіночого роду, які довгий час були витіснені на периферію або зовсім не вживалися в мові. Одні дослідники вважають форми чоловічого роду іменників іншомовного походження результатом «русифікації» [10, с.82], інші застерігають, що «такий висновок – це лише один бік медалі, оскільки з таким самим правом можна назвати форми жіночого роду результатом «полонізації»» [8, с.86].

В «Українському стилістичному словнику» засвідчені варіанти жіночого роду, вживані, за І. Огієнком, на Великій Україні, та їхні відповідники чоловічого роду, поширені в Галичині: *анаграма – анаграм, афіша – афіш, діаграма – діяграм, емблема – емблем, катаклизма – катаклізм, котлета – котлет, мораль – морал, теорема – інколи теорем, цитата – цитат, шрапнель (ж.р.) – шрапнель (ч.р.)*. З-поміж тих, що в Галичині вживалися в чоловічому роді, до сучасного слововжитку ввійшов іменник *катаклізм*, решта залишилися в жіночому роді: *анаграма, афіша, діаграма, емблема, котлета, мораль, теорема, цитата, шрапнель*.

Деякі іменники змінили родову приналежність. Зокрема автор наголошував, що іменники *ворса, цикорія* жіночого роду, *мігрень* – чоловічого роду. У сучасних довідкових виданнях іменник *мігрень* жіночого роду, *цикорій* – чоловічого; *ворс* переважно вживається в чоловічому роді, рідше *ворса*.

Отже, варіантні родові форми іменників іншомовного походження, зафіксовані в досліджуваному словнику І. Огієнка, мали різну активність упродовж сторіччя. На початку ХХ ст. вони набули значного поширення, що засвідчують тогочасні лексикографічні видання, мова українських письменників. Після перегляду орфографічних норм з 1933 р. кількість варіантних реалізацій суттєво зменшилася, а в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в іменниках іншомовного походження спостерігаємо активізацію форм жіночого роду, які раніше в лексикографічних виданнях були відсутні або подавалися із вказівкою на обмежене вживання. Це зумовлено прагненням до очищення української мови від надмірного впливу російської, намаганням повернути ті варіантні родові форми, що були заборонені на початку ХХ сторіччя. Перевагу однієї з варіантних форм виявить мовна практика носіїв української мови.

Перспективним видається подальше дослідження функціонування варіантних родових форм іменників у різних стилях літературної мови.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Кацімон О. Дискусійні питання українського правопису в ділянці морфології української літературної мови. *Дивослово*. 2009. № 3. С. 27-33.
3. Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 116 с.
4. Огієнко І. Рід у іменників. *Рідна мова*. Вересень 1935 року. Число 9 (33). С. 425.
5. Огієнко І. Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів : Друкарня НТШ, 1924. 504 с.
6. Снявський О. Норми української літературної мови. Харків ; Київ : Державне видавництво «Література й мистецтво», 1931. 367 с.
7. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1969. 583 с.
8. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 85-103.
9. Український правопис. Харків, 1933. 104 с.
10. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів : Свічадо, 2004. 120 с.

The variant generic forms of foreign origin nouns in Ivan Ogienko's scientific paper «Ukrainian Stylistic Dictionary. Handbook for the Study of Ukrainian Literary Language» (Lviv, 1924) were analyzed. It was revealed the main tendencies in their use at the present stage of development of the Ukrainian language.

In the preface to the dictionary Ivan Ogienko noted that due to certain historical and political reasons, the literary languages of Greater Ukraine and Galicia differ significantly, so the compilation of the dictionary is caused by the author's desire to facilitate the process of forming a common Ukrainian literary language. The paper presents many generic variants of foreign origin nouns, which took different forms in Western and Eastern parts of Ukraine.

The article primarily identifies generic variants, as well as they are labeled as less commonly used. In modern usage the number of generic variants has decreased significantly. Some variants are attested in modern lexicographic editions but are of limited use.

The reasons for this variance have been clarified. In particular, it was found that for a long time the Ukrainian language borrowed words from the Western European languages through Polish or Russian, in which they were differently spoken in terms of grammatical gender. In the Western part of Ukraine, especially in Galicia, these nouns became feminine under the influence of the Polish language. In 1933 the spelling rules (especially the spelling of foreign origin words) were changed for political reasons. Since then nouns which were usually feminine with the ending *-a*, began to belong to masculine nouns.

There is a tendency to actualize forms of feminine gender which have been displaced to the periphery or not used at all in the language in modern language practice. This is due to the desire to purify the Ukrainian language from the excessive influence of Russian, the attempt to return those variant generic forms that were forbidden in the early twentieth century. The advantage of one of the variant forms will be revealed by the language practice of native speakers of Ukrainian.

Key words: variant, grammatical category of gender, feminine gender, masculine gender, borrowed nouns, linguistic tendency, influence.

Отримано: 13.09.2019 р.